

ASIMETRIJA U HRVATSKOM JEZIKU

Marija Znika

radu¹ se govori o asimetriji u hrvatskom jeziku. Asimetrija se pokazuje na primjerima u gramatičkoj kategoriji padeža, roda, broja, u pridjevnom vidu, živosti i brojivosti imenica.

Jezik se može definirati kao najvažniji sustav znakova koji služi komunikaciji. Pritom se razumijeva da je svaki znak sastavljen od izraza i sadržaja koji su povezani značenjem, što znači da se očekuje simetričan odnos između izraza i sadržaja, ali on nije uvijek takav nego je nerijetko i asimetričan.

Asimetrija između izrazne i sadržajne strane jezičnoga znaka „jedno je od temeljnih svojstava prirodnih jezika“.² Odnos izraza (oznake) i sadržaja (označenoga) „podložan je promjenama kojih je govornik svjestan samo u rijetkim slučajevima“.³ Polazi se pritom od pretpostavke da je svakom izrazu pridružen pripadni sadržaj i da stoga takve jedinice imaju značenje. U većini slučajeva to tako i jest, ali nije uvijek tako. Poteškoće nastaju kad je jednom od dijelova jezičnoga znaka pridružen drugi dio koji se poklapa s nekim od dijelova drugoga znaka.

Poteškoća je, dakle, kad između izraza i sadržaja jezičnoga znaka ne postoji simetričan odnos, kad se među njima ne može uspostaviti uzajamno jednoznačan odnos: da jednom izrazu uvijek bude pridružen po jedan sadržaj, a da jedan sadržaj uvijek ima jedan, svoj izraz. Tada se može govoriti o asimetriji u jeziku, na razini jezičnoga znaka. Dobar primjer nudi se na morfološkoj razini na primjeru morfema (i riječi).

„Riječ je asimetrična funkcionalno-strukturalna jedinica jezika. Jednom formativu može biti pridodano više semema (značenjskih varijanti). Tada govorimo o polisemiji (višeznačnosti)“.⁴ „Iz asimetrije jezičnoga znaka nadaje se polisemija.“⁵ „U korelaciji dolazi do izražaja asimetrija oznake i označenog... označeno želi biti izraženo pomoću više sredstava, a oznaka teži da dobije druge funkcije (oznaka i označeno stupaju u asimetrični odnos.“⁶

¹ Rad je izložen na IV. Hrvatskom slavističkom kongresu od 5. do 8. rujna 2006. u Varaždinu.

² Kleine Enzyklopädie, Deutsche Sprache, WEB, Bibliographisches Institut, Leipzig, 1983., str. 513.

³ Isto, str. 513.

⁴ Isto, str. 275.

⁵ Isto, str. 283.

⁶ B. Tošović, Korelaciona sintaksa, Graz, 2001., str. 28. Asimetriju je moguće otkriti i u rečeničnim ustrojstvima, npr. između izraza i sadržaja u pasivnim rečenicama, isto, str. 166.

Govoreći o prototipnim efektima u jeziku i jezikoslovnim kategorijama, G. Lakoff tvrdi da je

„studiranje pojedinih tipova asimetrije unutar kategorija poznato u lingvistici kao studiranje *obilježenosti*. Naziv obilježnost dolazi iz činjenice da su neke morfološke kategorije markirane (obilježene), a druge nisu. Uzmimo kategoriju broja u engleskom jeziku. Obilježje množine morfem je *-s*, kao u *boys*, dok jednini nedostaje *-s* kao u *boy*. Stoga je jednina neobilježeni član morfološke kategorije broja u engleskom jeziku.“⁷

Kad je riječ o nemogućnosti da svakom izrazu bude pridružen poseban sadržaj, valja se u hrvatskom jeziku prisjetiti i imenica ženskoga roda na suglasnik, na nulti morfem⁸ (ništični dočetak), koje u sklonidbi u kosim padežima u jednini imaju oblično istovrstan sustavni morfem *-i* (*kost, kosti, kosti...*) i jedinu mogućnost alternacije u instrumentalu jednine: *kost-ju* (*košču*). Upotrebom oblično istovrsnog sustavnog morfema *-i* umanjena je razabirljivost o kojemu je obliku riječ, pa je i obavijesnost istovrsnih oblika time umanjena. Ona se povećava uvrštavanjem atributa ili kakve druge riječi koja pokazuje padež imenica vrste *kost*.

Nesklad između izraza i sadržaja očit je i u nekih vlastitih osobnih imena ženskih osoba, imena posuđenih iz drugih jezika: *Karmen, Ines, Ingrid*, kao i pridjeva: *drap, kaki*. Već su u literaturi navođeni primjeri takvih imena i pridjeva koji nemaju mogućnosti obličnog izražavanja gramatičkih kategorija roda, broja i padeža, pa se i u takvu slučaju jezik služi pomoćnim sredstvima (atributima, apozicijama, kontekstom i sl.) da omogući jednoznačno odčitavanje odabranoga roda, broja ili padeža: *susjedi Ines, prijateljicu Nives, našoj Karmen...; drap haljine, kaki suknju...*

Pitanje asimetrije u hrvatskom jeziku pokazuje se, poznato je, i u pridjeva kojih je pridjevni vid u gramatikalizirano sredstvo za izricanje kategorije određenosti imenica. Radi toga pridjevima služe dva oblika: određeni i neodređeni. No ima pridjeva u kojih se određenost i neodređenost ne izriču dvama različitim nego jednim oblikom u kojemu je tada oznaka određenosti neutralizirana.⁹ Riječ je o skupini odnosnih pridjeva na *-ni, -ski, -čki, -ški, -nji, -šnji, -ji* i posvojnih pridjeva na *-ov, -ev, -in* i sl. Potvrdu tvrdnje da su oznake određenosti neutralizirane u jednom pridjevnom obliku vidimo u njegovoj uporabi: takav se pridjev može uvrstiti na ona mjesta koja su „rezervirana“ za pridjeve koji oblikom razlikuju određenost i neodređenost, tj. za opisne pridjeve u neodređenom obliku, a da se ipak dobiju posve ovjerene rečenice:

⁷ G. Lakoff, *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, Chicago i London, 1987., str. 59.

⁸ J. Silić, *Morfologija hrvatskoga jezika u 20. stoljeću*, u *Zborniku: Hrvatski jezik u 20. st.*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006., str. 90. – 91.

⁹ R. Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika, JAZU i Globus*, Zagreb, 1986., str. 385.

Kruh je *jutrošnji*. Kruh je *svjež*.
Štap je *očev*. Štap je *star*.

Pokazuje se tako da u raspodjeli pridjevnih sufikasa ne postoji uzajamno jednoznačan odnos s kategorijom određenosti jer jedna skupina sufikasa ima u jednom izrazu dva sadržaja koji su pri aktualizaciji u uzajamno isključnom odnosu: kad je aktualiziran jedan sadržaj, ne može se istodobno aktualizirati drugi. Valja napomenuti da se oprjeka određeno \neq neodređeno gubi (i pod utjecajem narječja), da je stilska rezerva.¹⁰ Nerijetko se jedan oblik, i to onaj koji bi se trebao sklanjati po imeničkoj promjeni, sklanja po zamjениčkoj promjeni. A takva promjena biva čak i gramatički¹¹ dopuštenim izrazom i određenosti i neodređenosti, kao u primjerima:

Naći će se na *Markovom* trgu.

„Duži“ oblik postaje tako izrazom i određenosti i neodređenosti ne samo u posvojnih pridjeva, koji imaju samo jedan oblik, nego i u opisnih pridjeva koji imaju dva oblika za dva sadržaja. Nerijetko se u razgovornom jeziku mogu čuti rečenice:

Došao je jedan *visoki* mladić.

gdje uz *jedan* u ulozu neodređenoga člana stoji pridjev u određenom obliku (*visoki*), doduše bez zanaglasne dužine, umjesto pridjeva u neodređenom obliku (*visok*).

Asimetriju je moguće otkriti u izrazu kategorije brojivosti imenica, u gramatičkoj kategoriji broja.¹² Uvjetovana je značenjskim razlozima. Naime, prvotno značenje nekih imenica takvo je da ne omogućuje uspostavu oprjeke jedno \neq mnogo, čemu bi na planu izraza kategorije brojivosti – u gramatičkoj kategoriji broja – odgovarala dva izraza: jednina za jedno, množina za mnogo. Stoga se u sklonidbi imenica izdvajaju one koje su brojive¹³ i koje imaju poseban izraz za svaki broj (jedninu i množinu, primjerice: *stol*), ili mogu imati jedan izraz za oba broja (primjerice: *vrata*, *hlače*, *grablje*, tj. konkretne *pluralia tantum*).

U imenica kao što je imenica *vrata* sadržaj je ustrojen tako da značenjski odražava dvovrsnost: i jedno i mnogo, ali na izraznoj strani tom dvovrsno ustrojennom značenju odgovara samo jedan, i to množinski oblik.

U drugu skupinu ulaze imenice kojih je značenje ustrojeno tako da ne omogućuje uspostavu oprjeke jedno \neq mnogo, pa zbog toga nema mogućnosti uvođenja dvaju

¹⁰ D. Brozović, Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski, separat iz: Enciklopedije Jugoslavije, Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1988., str. 117.

¹¹ Stjepko Težak – Stjepan Babić, Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovnoškolsko obrazovanje, 7., izmijenjeno i dopunjeno izdanje, ŠK, Zagreb, 1992., str. 103.

¹² S. Burov, Asimetrija na forma i značenje v čislovata paradigma na abstraktnite sŕščestvitelni imena v bŕlgarskija ezik, Bŕlgarski ezik, god. XLI., knj. 1., Sofija, 1991., str. 13. – 22.

¹³ M. Znika, Kategorija brojivosti u hrvatskom jeziku, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002.

različitih oblika koji bi bili izraz sadržaju sadržanom u značenjskoj oprjeci takvih imenica. Takve su imenice poznate kao *singularia tantum*. Imenice *singularia tantum* i *pluralia tantum* obično se svrstavaju u istu skupinu imenica defektne sklonidbe, ali one, vidjet ćemo, nisu defektne na isti način. Za razliku od imenica iz skupine *pluralia tantum* (*vrata, hlače...*) koje nikako ne mogu tvoriti ovjeren jedninski oblik (**vrato, *hlača...*), iako je nekima od njih sadržaj ustrojen tako da značenjem mogu odraziti oprjeku jedno \neq mnogo, pa su neke stoga brojive (*vrata, hlače...*), imenice *singularia tantum* imenice su potencijalno pune sklonidbe. U njih nema morfoloških zaprjeka tvorbi množinskih oblika. Od nebrojivih tvarnih imenica *voda, šećer...* mogu se načiniti ovjereni množinski oblici: *vode, šećeri*. Ali upotrebu množinskih oblika onemogućuje njihovo značenje: one su u svojem temeljnom značenju nebrojive i u tome se temeljnom značenju ne upotrebljava množinski oblik. Upotrebu uspostavljenih mogućih množinskih oblika omogućuje tek njihovo značenjsko preustrojavanje. Tu prije svega mislim na konkretizaciju značenja, sužavanje značenja, svodenjem na razinu vrste i sl. Tako su mogući množinski oblici od tvarnih imenica. Drukčije ustrojen njihov sadržaj omogućuje im promjenu značenja te i tvorbu i upotrebu ovjerenih množinskih oblika:

Poznati su ovi *šećeri*: bijeli i žuti.

Vode se dijele na: izvorske, riječne, morske.

Postoje i *vode* dravskoga sljeva.

Asimetrija se vrlo dobro uočava u gramatičkoj kategoriji roda i prirodnoga roda, tj. spola imenica, a i na primjeru jezične i nejezične živosti.

Kad je riječ o kategoriji roda u imenica, u nekih se imenica pokazuje nesklad između roda imenica i njihova spola.¹⁴ Jednu od takvih skupina imenica može se predočiti imenicom *tata*. Ta se imenica sklanja prema središnjoj sklonidbi za ženski rod: kao imenica e-vrste, dakle *tata, tate* kao *žena, žene*. No budući da se imenicom *tata* označuje osoba muškoga spola, njezin će se rod provjeriti sintaktički: uvrštavanjem uz nju pridjevne riječi. Ovjereno će biti samo *taj tata*, a ne **ta tata*. I na tom se primjeru pokazuje kako sadržaju „muški roditelj svojoj djeci“, označenom imenicom *tata*, nije pridružen simetričan gramatički izraz na temelju kojega bi se moglo jednoznačno zaključivati o rodu te imenice. Može se jednoznačno predvidjeti imenička vrsta, na temelju padežnoga nastavka te imenice, po kojemu se ona svrstava u ženskorodnu imeničku e-vrstu *žena*. Rod se imenice *tata* može odrediti tek iz predikatne sročnosti ili iz sročnosti s jednom od triju pridjevnih riječi. Uzajamno jednoznačnog odnosa nema ni u primjerima tipa *varalica, pijanica* i sl.¹⁵ koje su

¹⁴ Pojava nije specifično hrvatska, zabilježena je i u drugim jezicima, npr. u njemačkom jeziku u kojemu je imenica *žena* gramatički srednjega roda: *das Weib*.

¹⁵ Različite primjere sročnosti iscrpno obrađuje S. Babić u knjizi: *Sročnost u hrvatskome književnome jeziku*, Mala knjižnica Matice hrvatske, Zagreb, 1998.

gramatički ženskoga roda, a istim se rodом označuju sadržaji različita spola: ukratko označuju i muške i ženske osobe. Sve su to poznati primjeri svojevrsnog nesklada između izraza i sadržaja značljivih jedinica u hrvatskom jeziku.

Nepodudarnost gramatičkoga roda i spola očita je i u cijelom nizu imenica srednjega roda kojima se označuje mlado ljudi ili životinja premda se u njih spol razlikuje. Tako su imenice *dijete, tele, ždrijebe, lane, janje* i sl. gramatički srednjega roda, premda su u zbilji uvijek jednoga spola: ili su muško ili su žensko.

Kad je riječ o kategoriji živosti, valja razlikovati jezičnu živost koja se izražava jezičnim sredstvima i nejezičnu, tj. biološku živost, koja se izražava životnim znakovima života. Pokazuje se da se jezična i izvanjezična živost ne moraju poklapati, što ima odraza npr. u izboru oblika akuzativa uz prijelazne glagole. On je, naime, za imenice muškoga roda s oznakom [+ živo] oblikom jednak genitivu, a za imenice s oznakom [- živo] jednak je nominativu. U hrvatskom književnom jeziku gramatički su neovjerene rečenice:

*Vidim hrasta.

*Gledam bora.

Ovjerene su samo rečenice:

Gledam *hrast*.

Vidim *bor*.

jer bilje u hrvatskom jeziku ima oznaku (jezične) ne-živosti, premda ima i drukčijih stavova o živosti bilja.¹⁶ S druge strane neovjerena je rečenica:

*Vidim *mrtvac*.

premda tu imenica *mrtvac* označuje nešto što više nije živo. Ovjerena je samo rečenica:

Vidim *mrtvaca*.

u kojoj je akuzativ koji se oblikom podudara s genitivom. To pokazuje da se imenica *mrtvac* promatra kao imenica kojom se označuje štogod jezično živo.¹⁷ Kako to? Objašnjenje toga moguće je iz činjenice da se *mrtvac* može definirati kao „čovjek koji je umro, koji je mrtav, mrtav čovjek“. Imenici *čovjek* pripada jezično obilježje [+ živo]. To se jednom pridijeljeno jezično obilježje ne mijenja ni onda kada taj

¹⁶ Lj. Jonke, Živo i neživo u jeziku, u knjizi: Književni jezik u teoriji i praksi, Znanje, Zagreb, 1964.; P. Vučković, Prilog semantičkoj analizi imenica u srpskohrvatskom jeziku, Filologija, knj. 14., JAZU, Zagreb, 1986., str. 453. – 463.

¹⁷ Kategorija živosti u više je radova predmet istraživanja J. Vince-Marinac: Kategorija živosti u hrvatskom jeziku, *Suvremena lingvistika*, br. 29. – 30, Zagreb, 1990., str. 143. – 51.; Ista, Vrste riječi i genitivno-akuzativni sinkretizam, *Suvremena lingvistika*, br. 34., Zagreb, 1992., str. 331. – 337.; Ista, Akuzativ u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1998.

čovjek prestane biti biološki živ, kada premine. S njime ne umire njegova jezična živost. Jezična živost opstaje i kad nejezična (biološka) prestaje. Tako se može reći da je *mrtvac*, premda je zbiljski mrtav, jezično vrlo živ.

U radu se, na odabranim primjerima, analizira asimetrija u hrvatskom jeziku. Upozorava se na situacije kada između izraza i sadržaja jezičnoga znaka ne postoji simetričan, nego asimetričan odnos, tj. kad jednom izrazu nije pridružen po jedan sadržaj, a jednom sadržaju jedan izraz.

Asimetrija je relativno lako uočljiva na morfološkoj razini, budući da su morfemi najmanje značajne jedinice kojima je, po definiciji, izrazu nužno pridružen sadržaj, no zamjetna je i na drugim razinama.

Pitanje asimetrije u jeziku pokazuje se i u izricanju kategorije određenosti imenica. Ta se određenost ostvaruje najčešće pomoću pridjeva koji su u hrvatskom jeziku gramatikalizirano sredstvo za izricanje kategorije određenosti imenica. U nekih pridjeva oznaka određenosti neutralizirana je u jednom obliku. Oni se stoga mogu uvrstiti i na ona mjesta koja su „rezervirana“ za pridjeve u neodređenom obliku.

Asimetriju je moguće otkriti u izrazu kategorije brojivosti u gramatičkoj kategoriji broja imenica. Stoga se u sklonidbi imenica izdvajaju one koje su brojive i koje imaju izraz za oba broja (jedninu i množinu). Taj izraz može biti poseban za svaki broj (*stol, stolovi*), a može biti jedan izraz za oba broja (*hlače, grablje*). U drugu skupinu ulaze imenice *singularia tantum*. No za razliku od imenica iz skupine *pluralia tantum*, koje nikako ne mogu tvoriti ovjeren jedninski oblik, imenice *singularia tantum* imenice su potencijalno pune sklonidbe. Uspostavu mogućih množinskih oblika omogućuje njihovo značenjsko preustrojavanje: konkretizacijom značenja, sužavanjem značenja, svodenjem na razinu vrste i sl.

Asimetrija je uočljiva i u odnosu jezičnoga znaka i referenta izvanjezične stvarnosti. Primjeri za to nude se u odredbi gramatičkoga roda i prirodnoga spola imenica tipa *tata, janje, lane* i sl. te na odnosu jezične i izvanjezične živosti, koja se može ilustrirati primjerima tipa *mrtvac* (jezično +živo, zbiljski –živo, tj. mrtav čovjek).

Sažetak

Marija Znika, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje

UDK 81'366'367.622, izvorni znanstveni rad

primljen 21. rujna 2007., prihvaćen za tisak 30. travnja 2008.

Asymmetry in the Croatian Language

The problem of symmetry and asymmetry is a general-linguistic problem in natural languages. Languages tend to symmetry in order to be unambiguous, but they can not avoid asymmetry. Without thorough research, the nature and volume of asymmetry in particular languages, including the Croatian language, remain unclear.